

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РИТУАЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

FUNCTIONS OF POLITICAL RITUAL IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE

Кривенко С.О.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри медіакомунікацій
Українського католицького університету

У статті розглянуто поняття ритуалу та його функції. За основу взято поняття ритуалу, яке розробляли політичні антропологі Е. Кассіре, А. Редкліф-Браун, філософ Л. Мамфорд. Зазначено, що порівняно з міфом ритуал виник раніше, оскільки для первісних суспільств міф та абстрактна мова були ще надто складними символічними формами. Визначено, що ритуал виконує такі функції: соціалізації (оскільки кожному членові спільноти в ньому відведена своя роль); легітимації влади, оскільки ритуали підтримують установлений порядок денний; упорядковує дійсність, пояснюючи події, важливі для координації суспільних дій; уписує сучасність у політичну історію, де є минуле та майбутнє. Крім того, ритуал дає змогу осмислено й контрольовано виражати почуття. Визначено, що сьогодні ці функції простежуються в політичних ритуалах. У статті використали підхід Г. Ласвела, який аналізує політичні ритуали в контексті взаємозв'язку інституту й особистості. Згадано, що на основі фрейдистської методології Г. Ласвел класифікує політичні ритуали. Він виділяє такі ритуали, що мають в основі рацію «Я»; ті, що виправдані суспільною мораллю («Над-Я»); і ті, що дають волю несвідомим інстинктам («Воно»). Проаналізовано ознаки святкування Дня Незалежності України як політичного ритуалу. Здійснено порівняння його естетики та символічності, прийнятих за перебування при владі президентів П. Порошенка й В. Зеленського. Автор доходить висновку, що за П. Порошенка (2014–2018 років) святкування Дня Незалежності можна трактувати як політичний ритуал зі сфери «Супер-Я», позаяк у цей час ритуал виховував відчуття колективності й обов'язку захищати державу. Натомість В. Зеленський намагається перевести цей ритуал у площину домінування індивідуального раціонального елемента свідомості – у категоріях З. Фрейда сферу «Я».

Ключові слова: ритуали, політичний ритуал, політична комунікація, політична антропологія, контроль, влада, дискурс.

In the article it is analyzed the concept of “rituals” and its functions in the political discourse. The basis for the definition has been developed by political anthropologists E. Cassirer, A. Radcliffe-Brown, philosopher L. Mumford. Compared to myth, rituals arose earlier. Because for primitive societies myth and abstract language were too complicated symbols. Instead, rituals made it possible to express feelings of community and control its behavior. The article defines that rituals had the following functions: socialization, because every member of the community had its specific role during the rituals; legitimation of authority, because rituals supported the established rules and agenda; explanation of those events, which were important for coordination of social life; adjusting of the present to the political history with its past and future. Also rituals allowed to express collective and individuals feelings in a meaningful and controlled way. In the article, it is determined that today these functions are implemented by political rituals. There is used H. Laswell's approach for analyzing political rituals. He applied Freud's methodology for interpretation of the interrelationships between institute and individual. H. Laswell classified political rituals on three categories: those, which have Ego at its core; those that justify public morality (Super Ego); and rituals, that allow expressing of the unconscious instincts (Id). In the article there is analyzed the celebration of Ukraine's Independence Day as a political ritual. There are compared aesthetics and symbolism of the celebration accepted by President P. Poroshenko and President V. Zelensky. In the article, it is concluded that 2014–2018 celebration of the Independence Day has to be defined as a political ritual of “Super Ego”. Since during those years the ritual fostered a sense of responsibility and obligation. However, V. Zelensky is trying to change the ritual into the one, in which the rational part of personality dominates (in Freud's terms move it to the “Ego” sphere).

Key words: rituals, political ritual, political communication, political anthropology, control, authority, discourse.

Постановка проблеми. Дослідження соціальної функції політичного ритуалу потребує нового розуміння у ХХІ столітті – в умовах як демократичних, так і посттоталітарних суспільств, де символічні форми комунікації залишаються важливими в процесі здобуття й утримання влади. Ритуал є формою комунікації між політичними суб'єктами – як безпосередньої, коли громадяни беруть участь у певному процесі, та опосередкованої – коли за ритуалом спостерігають через ЗМК. Так політичні ритуали становлять міждисциплінарний предмет дослідження, адже входять

у сферу зацікавлень політичної науки, соціальних комунікацій, культурології та антропології.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у визначенні поняття політичного ритуалу як форми політичної комунікації. Для виконання визначеної мети проаналізовано праці політичних антропологів: Л. Мамфорда, Е. Кассірера, А. Радкліфа-Брауна, а також представника психоаналітичної теорії в політичній науці Г. Ласвела. Крім того, потрібно виявити, які види ритуалів наявні в політичному дискурсі сучасної України.

Серед методів, яким послуговувалися в статті, варто відзначити метод аналогії, необхідний для визначення політичного ритуалу на основі поняття «ритуалу», напрацьованого в межах політичної антропології. Загалом у статті використано методологію дискурсивного аналізу, що полягає у виявленні зміни реальності через зміну форм комунікації, у цьому випадку через зміну державного святкування Дня Незалежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи ритуал як частину магічного життя традиційних спільнот, А. Редкліф-Браун зазначає, що, на думку китайських філософів, ритуали (або обряди) становили впорядковане вираження почуттів, адекватних соціальній ситуації. Так, переконаний учений, ритуали слугують для регулювання та згладжування емоцій. Участь в обрядах сприяє культивуванню індивідуальних почуттів, від яких залежить соціальний порядок [8, с. 170–171]. Такими почуттями можуть бути патріотизм, вдячність, відчуття залежності, страх.

Ритуал як форма діяльності з'являється в побуті традиційний суспільств, коли (зі слів Л. Мамфорда) танець, пісня, поезія і проза, міф, обряд, магія і грубий факт тісно перепліталися й майже не відрізнялися один від одного [6]. Але Е. Кассінер зазначає: у відносинах міфу й ритуалу останній є більш раннім, а міф виникає потім. Зі слів ученого, міф належить світу теоретичних уявлень, він є розповіддю, прийнятою на віру, що тлумачить людину, яка живе своїми діями. Натомість усі ритуали із самого початку вплетені в реальні взаємозв'язки, становлять основу суспільного життя, адже вірування найрізноманітніших культур полягає в тому, що від правильного виконання ритуалів залежить продовження людського роду й навіть збереження самого світу [4, с. 52–53], зазначає Е. Кассінер у праці «Філософія символічних форм».

На його думку, міфологічні мотиви виникли не зі споглядання природних процесів, а зі споглядання культових процесів – з активної поведінки людини. Тобто певний процес, що постійно повторюється в культурі, піддається міфологічному тлумаченню й «розумінню» пізніше, тож прив'язується до однократної події й розглядається як її відтворення та відображення. Однак у дійсності відображення відбувається радше в зворотному напрямі, бо вчинок первинний, а міфологічне пояснення додається лише опісля. Так що не повідомлення дає ключ до розуміння культу, а радше культ є початком міфу і його «об'єктивною» підставою» [4, с. 229–230], переконаний Е. Кассінер.

Науковець підкріплює свій погляд роздумами В. Джеймса: «Загалом ритуал був активний задовго до віри, оскільки первісна людина прагне «висловити свою релігію в танці» [1]. Дикуніві не просто говорити словами, тому він удається до

візуальної мови. Він мислить радше очима, ніж артикульованими звуками [4, с. 240]. Підтверджує цю думку А. Редкліф-Браун: «Люди формують загальні правила поведінки раніше, ніж починають висловлювати загальні принципи вербально; політичні інститути древніші, ніж політичні теорії, як і релігійні інститути древніші, ніж релігійні теорії» [8, с. 184].

Серед функцій ритуалу варто відзначити функцію об'єднання людей у соціум, адже в результаті постійно повторюваних дій, де кожному належить своя роль, твориться уявлення цілісності та взаємозалежності: «Гостре задоволення, навіть дитяча радість від повторення – одна з найяскравіших біологічних рис древньої людини, що заклала основи для мови й не меншою мірою ритуалу, а ритуал сам по собі виявився надзвичайно корисний на нижчому рівні як універсальна цементуюча основа для суспільства» [6], – зазначає Л. Мамфорд. На думку вченого, спочатку ритуал і мова були головними засобами збереження порядку, а доказами їх ефективності були зростання культурної спадкоємності й передбачуваності, що лягло в основу майбутньої творчості. Згодом ці завдання перейняли графічні мистецтва, будівництво, суспільний лад, моральні норми та кодифіковане право [6].

А. Редкліф-Браун схильний розглядати «помилкові релігії» (оскільки виконання релігійних обрядів насправді не здійснювало тих ефектів, яких від них очікували), що мають соціально важливі впливи [8, с. 181]. Обряди можна розглядати як урегульоване символічне вираження певних почуттів. Й, отже, можна показати, що обряди мають специфічну соціальну функцію – вони регулюють, підтримують і передають з покоління в покоління почуття, від яких залежить соціальний порядок [8, с. 184–185]. Учений наводить приклад тексту, написаного до Конфуція. Там є такі слова: «Здійснюючи жертвоприношення, можна показати синівську шанобливість, принести спокій народу, умиритворити країну і зробити людей врівноваженими... Саме завдяки жертвоприношенню зміцнюється єдність людей» [8, с. 185].

У такий спосіб обряди давали контрольований вихід певним людським почуттям і прагненням і підтримували життя й силу цих почуттів і прагнень. Вони, своєю чергою, контролювали поведінку індивідів, робили можливим існування й безперервність упорядкованого суспільного життя [8, с. 189].

Тобто ритуали як сукупність дій, до яких залучена вся спільнота, де кожному її членові відводилося певне місце, творило середовище осмисленості власного буття, смирення щодо сил, які від людей не залежали. Вони творили порядок, який у результаті здійснення ритуалу легітимізувався та давав можливість передбачити розвиток соціальних процесів. У ритуалі творилося уявлення

взаємної залежності кожного індивіда від інших членів спільноти – живих побратимів, а також її предків, що померли, та її дітей, що народяться в майбутньому. У результаті цього людина втрачає відчуття страху, самотності й покинутості, а також виховувала покірність щодо влади.

Аналогічні функції виконує й політичний ритуал у сучасних політичних спільнотах. Він уже позбавлений магічного контексту, тобто від участі в ритуалі члени спільноти не очікують зміни реальності. Усе ж своїм існуванням ритуал надає певній спільноті історичної тяглості, бо пов'язує її з минулим (ушановуючи певні події, що вже відбулися) і дає змогу передбачати майбутнє (зокрема, очікуванням того, що ритуал повториться). Так твориться відчуття залученості й осмисленості, коли майбутнім поколінням передаються знання від тих генерацій, що відходять. Тобто політичний ритуал функції соціалізації, легітимізації влади та вже встановленого порядку.

Один із підходів до класифікації політичного ритуалу пропонує американський учений Г. Ласвел. Використовуючи фрейдівську методологію до розуміння політичного процесу, Г. Ласвел аналізує взаємовідносини між інститутом та особистістю. На підставі цього виділяє три види ритуалів: такі, що мають у своїй основі відчуття раціональності (Я); ті, що виправдані суспільною мораллю (Над-Я); і ритуали, що дають волю несвідомим поривам людської натури (Воно). «Процедура виборів – особливо національних – належить до таких форм функціонування держави, в яких передбачається раціональна дія. Ситуація вибору задана рамками конкретної альтернативи і припущенням, що вподобання виражатимуться без кровопролиття й інших ексцесів. Зовсім інакше на особу впливають патріотичні свята, коли на могили полеглих воїнів приносять квіти, коли догмати патріотизму закріплюються відповідним церемоніалом. Такі події покликані впливати на совість, підкреслювати єдність лідерів з народом і його прихильність загальноприйнятими цінностям» [5], – так Г. Ласвел пояснює ритуали, що мають в основі «Я» і «Над-Я».

Натомість різні гуляння й карнавали, на час яких скасовують повсякденні пристойності й можна виражати примітивні потяги, а також військові конфлікти як періоди, коли панує страх і бездумна реакція на небезпеку, – це приклад ритуалів, що мають в основі несвідоме – «Воно». «Під час самосудів домінує совість, але проявляється й примітивна розправа, оскільки задовольняються глибинні деструктивні нахили. Це відбувається у випадках жорстоких сексуальних злочинів, приховування продовольства під час голоду, актів співпраці з ворогом у воєнний час» [5], – пояснив Г. Ласвел.

До політичних ритуалів, що мають в основі раціональне «Я», науковець зараховує, зокрема,

юридичні процедури, законодавчу практику, адміністративні заходи проти безвідповідального свавілля, норми поваги до опонента в дискусії. У всіх цих процесах раціо домінує над інстинктом, а всі заботи мали б зводитися до мінімуму. Натомість урочиста атрибутика держави, шанування національних символів, практика відкривати сесії Конгресу молитвою, урочиста присяга, яку дає чиновник і свідок у суді, згадки про обов'язок і совість, які зазвичай звучать в обвинувальному висновку, моралістичні викриття й застереження – усе це спрямовано на зміцнення Над-Я [5].

Вище зазначено, що ритуали здатні зміцнювати спільноту, творячи умови для впорядкованого вираження власних емоцій і почуттів. Зараз можна дійти висновку, що ці почуття можуть бути раціональними, здобутими в результаті аргументованих пошуків справедливого рішення. Крім того, ритуал може культивувати відчуття відповідальності, сумління, вдячності, шани, поваги до традицій (зі сфери Над-Я). Наостанок ритуал може творити умови для прояву несвідомих інстинктів – еросу й танатосу, зі сфери «Id».

Коли в політичній спільноті змінюється ритуал, це може свідчити про зміну політичних пріоритетів і порядку денного. Як приклад проаналізуємо формат святкування Дня Незалежності України, утверджений упродовж перебування на посаді президентів України – Петра Порошенка (святкування 2014–2018 років) і Володимира Зеленського (ритуал 2019 р.). За П. Порошенка традиційним для відзначення Дня Незалежності стали військовий парад, що передбачав ходу солдатів, демонстрацію військової техніки. Він відбувався на центральній площі столиці й транслювалося в медіа. Парад символізував здатність України як незалежної держави захистити себе та своїх громадян, передбачав демонстрацію військової символіки під музику військового оркестру. «За останні шість місяців у важких виснажливих боях народилося нове українське військо... Ми довели спроможність захищати нашу Державу. Зараз перед вами з Хрещатика прямо в зону АТО прослідує колона нової, щойно закупленої, або випущеної, або відремонтованої техніки... І це лише скромний початок. Ми повинні, обов'язково повинні постійно зміцнювати нашу армію» [3], – 24 серпня 2014 року сказав Петро Порошенко, виступаючи на Майдані як Президент держави. Можна дійти висновку, що з 2014 року військовий парад мав бути знаком державної військової спроможності, демонструвати військовий потенціал громадянам держави, залученим до ритуалу, а також державі-агресору та міжнародній спільноті, що могли за ним спостерігати.

На думку Е. Кассіра, в усякому ритуалі є момент, коли його учасник перетворюється на того, кому поклоняються, кого обожають

і ставлять вище за всякі цінності [4, с. 53]. Тобто у святкуванні Дня Незалежності 2014–2018 років об'єктом обожнювання ставало військо. Серед учасників параду мало виховуватися відчуття відповідальності за своє майбутнє, а боротьба війська розглядалася в контексті історичної тяглості (від козацької доби до УНР й ЗУНРУ – донині). Це дає підстави трактувати ритуал як такий, що має в основі Над-Я.

Натомість 2019 року новообраний Президент В. Зеленський виступив за те, щоб замість військового параду на День Незалежності України відбулася «хода гідності». «Ми хочемо показати не танк, а танкіста. Не літак, а його льотчика. Ми пишаємося тими людьми, які щось зробили для країни: військові як військові, медики як медики, музиканти як музиканти, ми пишаємося талановитими людьми нашої країни» [7], – зазначив режисер оновленого дійства Алан Бадоев.

Так, ритуал 2019 року вже не мав на меті демонструвати силу, обіцяти військовий захист, звітувати про мілітарний розвиток, залякувати ворога чи возвеличувати солдатів. Він мав би поставити в центр уваги «людину», а не «інститут». Так, «хода гідності» нагадує першотравневий марш (як уважає Сергій Проскурня, режисер парадів, організованих за П. Порошенка) або марш рівності, основна ідея якого – дати змогу висловитися меншинам, які вимагають для себе більше прав [2].

З огляду на це, заміна військового параду на «ходу гідності» може означати заміну ритуалу «Над-Я» (що возвеличує державу й силу, плекає цінності патріотизму) на ритуал зі сфери «Я», бо акцентує на цінностях індивідуалізму та персонального вкладу людини в розвиток держави. «Хода гідності» мала б зрівняти роль військового з роллю митця й учителя, тобто перестає плекати відчуття відповідальності перед армією. Це може поставити під сумнів доцільність «жертви в ім'я держави».

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, дослідження політичних ритуалів у сучасному суспільстві становить сферу міждисциплінарних досліджень, що можуть розкрити механізми соціалізації та легітимації в межах політичної спільноти. Застосування методології фрейдизму до аналізу політичних ритуалів в сучасній Україні дає змогу розкрити зміщення політичних акцентів і пріоритетів національної політики. Завдяки застосуванню фрейдистської методології до аналізу політичних ритуалів за прикладом Г. Ласвела вдалося дійти такого висновку: за П. Порошенка День Незалежності зміцнював відчуття відповідальності, продиктоване Над-Я, натомість В. Зеленський намагався перевести святкування у сферу домінування раціонального «Я», коли вшановується вклад кожного в розбудову держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. James W. Primitive ritual and belief. P. 215.
2. Безп'ятчук Ж. День Незалежності Зеленського і Порошенка. Порівнюємо. *BBC News Україна*. 21 серпня 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49412945>.
3. Виступ П. Порошенка на параді до Дня Незалежності. *Інформаційне агентство «Українські Національні Новини»*. 2014. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1378548-vistup-p-poroshenka-na-paradi-do-dnya-nezalezhnosti>.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. Мифологическое мышление. Москва ; Санкт-Петербург : Университетская книга, 2002. 280 с. С. 229–230.
5. Лассуэлл Г. Принцип тройного воздействия: Ключ к анализу социальных процессов / перевод О.А. Оберемко. Лассуэлл Г. *Центр гуманитарных технологий. Социологические исследования*. 1994. № 1. С. 135–143. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/884>.
6. Мамфорд Л. Миф машины. Глава 4. Дар языков. *Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества* / перевод с английского: Т. Азаркович, Б. Скуратов (глава 4). Москва, 2001. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115/3119>.
7. Не танк, а танкіст: Бадоев сказав, чому на Ході Гідності не буде техніки. *ukrinform.ua*. 22.08.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2765417-ne-tank-a-tankist-badoev-skazav-comu-na-hodi-gidnosti-ne-bude-tehniki.html>.
8. Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе / перевод с английского. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 304 с. С. 185.